

Зміст

<i>Ігор Гурич.</i> Москва — Третій Рим. Історія створення історіографічного збірника у 1950-х, актуальність та виклики сьогодення.	5
<i>Євген Калюжний.</i> Київська Русь — це не Росія	41
<i>Проф. д-р Наталія Василенко-Полонська.</i> Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX ст.	53
<i>N. Wasylenko-Polonska.</i> Die Theorie des III. Rom in Russland im XVIII. und XIX. Jahrhundert	98
<i>N. Wasylenko-Polonska.</i> The Evolution of the Theory “Moscow — the III. Rome” During the 18th and 19th Centuries	109
<i>Проф. др. Н. Полонська-Василенко.</i> Дві концепції історії України і Росії	120
<i>Prof. Dr. Natalija Polonska-Wassylenko</i> Zwei konzepte der geschichte von Ukraine und Russland	180
<i>Проф. д-р Олександр Оглоблин.</i> Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст.	197
<i>O. Ohloblyn.</i> Die moskowitzische Theorie des Dritten Rom im XVI. und XVII. Jahrhundert	254
<i>O. Ohloblyn.</i> The Theory of Moscow as the Third Rome in the 16th and 17th Centuries	264
<i>Проф. Д-р Ганс Кох.</i> Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917–1952)	272

- Hans Koch.*
Die russische Staatskirche im Ringen um den
interchristlichen Primat 320
- Hans Koch.*
The Russian State Church and Its Struggle for
Leadership in Christendom. 323
- Проф. д-р Іван Мірчук.*
Історично-ідеологічні основи теорії III Риму 326
- J. Mirtschuk.*
Die geistesgeschichtlichen Voraussetzungen
der Theorie des III. Rom 404
- J. Mirchuk.*
The Development of the Theory of the Third Rome 408
- Проф. д-р Борис Крупницький.*
Теорія III Риму і шляхи російської історіографії 412
- V. Krupnytskyj.*
Die Idee des III. Rom und die Wege der russischen
Geschichtsforschung 424
- Borys Krupnytskyj.*
The Idea of the Third Rome in Russian Historical
Research 438
- Юрій Бойко.*
Теорія III Риму в московській православній
церкві після останньої війни. 449
- Yuriy Boyko.*
Theorie vom Dritten Rom in der moskauer
orthodoxen kirche nach dem letzten krieg 470
- Проф. Василь Гришко.*
Історично-правне підґрунтя теорії III Риму 475
- W. Hryschko.*
Historisch-rechtliche Grundlage der Theorie
des III Rom 575

<i>V. Hryshko.</i> The Historical and Legal Basis of the Theory of the Third Rome	581
<i>Antoine Kaluzny.</i> La Rous' Ukraine n'est pas la Russie	586
<i>Antoine Kaluzny.</i> Rus' Ukraine Is Not Russia	598
Показчик імен	611

Ігор Гурич

МОСКВА — ТРЕТІЙ РИМ історія створення історіографічного збірника у 1950-х, актуальність та виклики сьогодення

Більшість опублікованих у цій книжці праць вийшли в межах збірника Церковно-археографічної комісії Апостольського візитатора для українців Західної Європи у Мюнхені — Пазінгу (ЦАК) на початку — в середині 1950-х років. Спонсором видання і його замовником була Українська греко-католицька церква та Апостольський візитатор УГКЦ в Німеччині архієпископ Іван Бучко.

Попри досить поважні наукові досягнення, діяльність Церковно-археографічної комісії мало досліджена і належним чином не введена в науковий обіг. ЦАК існувала від 1944 до 1961 року — 16 років. Не так вже й мало для української наукової інституції новітнього часу. Ініціатором створення ЦАК були видатні українські культурні діячі — митрополит Андрей Шептицький та історик Олександр Оглоблин. Наприкінці нею опікувався Іван Мірчук — головний редактор досліджень про теорію «Москва — третій Рим». Але зі смертю останнього у 1961 році й від'їздом більшості науковців до Північної Америки робота ЦАК припиняється. На сьогодні існує лише одна поважна розвідка про цю інституцію, написана її колишнім членом — секретарем Комісії Василем Ленциком¹. Однак вона носить не стільки науковий, скіль-

¹ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів — Мюнхен) // Український історик. 1997. Ч. 1–4 (132–135). С. 121–136.

ки мемуарний характер, хоч і дає досить цінний фактографічний матеріал.

З працею Комісії пов'язані всі найвидатніші українські історики середини ХХ століття, що вже заслуговує на прискіпливішу увагу до неї. Проте це були не лише історики, а й етнологи, археологи, мистецтвознавці, філософи й літературознавці. Дехто був гуманітарієм широкого профілю й представляв два або кілька фахів. Це історики Олександр Оглоблин, Наталія Василенко-Полонська, Дмитро Дорошенко, Микола Андрусак, Борис Крупицький, Іван Крип'якевич, Домет Оляничин, о. Йосафат Скрутень, Леонід Соневецький, Петро Ісаїв, філософи Іван Мірчук, Василь Гришко, Володимир Янів, літературознавці й мовознавці Юрій Шевельов (Шерех), Пантелеймон Ковалів, Василь Лев, мистецтвознавці Вадим Щербаківський, Володимир Січинський, Іларіон Свенціцький, археологи Петро Курінний, Ярослав Пастернак, етнолог Зенон Кузеля, історик права Лев Окіншевич, секретар у Комісії й історик церкви Василь Ленчик та інші.

Впадає в око соборність контингенту вчених. Майже порівну було наддніпрянців і галичан, перші все ж трохи переважали, хоч організаційними питаннями й фінансовим вливанням займалися другі. Серед перерахованих до західних українців належали М. Андрусак, І. Крип'якевич, Й. Скрутень, Л. Соневецький, І. Мірчук, І. Свенціцький, П. Ісаїв, В. Янів, П. Ковалів, В. Лев. Були представники політичної еміграції 1920-х років як зі Східної, так і Західної України (В. Щербаківський, Д. Дорошенко, Б. Крупицький, Д. Оляничин, В. Гришко, В. Січинський). Більшість найактивніших членів ЦАК склали новітні втікачі від більшовицької тиранії часів Другої світової війни (Ю. Шевельов, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Андрусак, П. Курінний). Відповідно, за віровизнанням більшість вчених представляли національне православ'я, меншість — українську греко-католицьку церкву. Попри це, міжконфесійного розбрату ми не спостерігаємо.

Ба більше, спілку греко-католиків і православних скріплювали постаті А. Шептицького й О. Оглоблина. Соборницький склад вчених, їхнє національно-державне наставлення й наслідування традицій української історіографії XIX — початку XX століття дозволили створити цим вченим цілісний образ розвою російського імперіалізму через церковно-державну ідеологему XIV століття — «Москва — Третій Рим».

За професійними показниками на кінець 1940-х — початок 1950-х років жодна українська наукова інституція чи університет не міг похвалитися такими кадрами істориків, як Церковно-археографічна комісія. Навіть АН УРСР у Києві на цей період не мала такого якісного складу вчених. В Україні продовжувалася сталінсько-кагановичська вакханалія нищення старих і нових генерацій істориків, пов'язаних з довоєнними питомо національними традиціями наявних історичних шкіл: істориків М. Грушевського в Києві, Д. Багалія в Харкові, М. Слабченка в Одесі, історико-правничої школи М. Василенка в Києві та інших. Однією з причин була близькість Комісії до Українського вільного університету, який через окупацію Чехо-Словаччини російсько-советськими військами вимушений був перебазуватися з Праги до Мюнхена. Усі автори брошур про ідею «Москви — Третього Риму» були професорами історико-філософського факультету мюнхенського УВУ.

Не всі з вчених, зазначених у протоколах засідання Комісії, залишили межі Советського Союзу. І. Крип'якевич та І. Свенціцький взагалі не виїжджали в еміграцію і, мабуть, були вписані організаторами комісії як перспективні співробітники, з якими можна було б співпрацювати, якби не тоталітарний режим, що поширився з підросійської України на Україну в межах колишньої Речі Посполитої. З другого боку, Комісія творилася в останні місяці німецької окупації Львова, де О. Оглоблин сформував ще перший склад співробітників. Більшість істориків-львів'ян і колишніх киян тоді

опинилися в столиці Західної України. Здебільшого вчені працювали паралельно в різних установах: були членами НТШ та празького Історико-філологічного товариства, довоєнних наукових українських інститутів Берліна і Варшави, університету і богословської академії Львова, Праги та Мюнхена (викладачі УВУ та німецького університету Людвіга-Максиміліана). Дуже різною була і співпраця з Церковно-археографічною комісією. Активними членами були до десятка чоловік. На кожного автора статей про «Москву — Третій Рим» за останні чверть століття накопичилося багато історико-археографічних досліджень, видані низка їхніх творів. Писали для Комісії та брали участь у наукових засіданнях передусім О. Оглоблин¹, Н. Полонська-Василенко²,

¹ Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / ред. В. Омельченко. Нью-Йорк : Вільна Академія Наук у США, 1977. 486 с.; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин, 1899–1992 : біографічна студія / Л. Винар. Нью-Йорк : Українське історичне товариство, 1994. 80 с.; Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження) / І. Верба. Київ : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. — 384 с.; Олександр Мезько-Оглоблин: діяльність і творча спадщина: з нагоди 100-річчя від дня народження / під заг. ред. Л. Винара. Нью-Йорк : [Українське Історичне Товариство], 2000. 317 с.; Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали (До століття народження історика) / ред. Л. Винар. Нью-Йорк ; Острог ; Київ ; Торонто : [Вид-во «Острозької Академії»], 2000. 190 с.

² Винар Л. Професор Н. Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство // Український історик. 1969. № 1–3. С. 102–105; Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-академічної діяльності) // Український історик. 1969. № 1–3. С. 86–94; Білокінь С. Н. Д. Полонська-Василенко історик, філософ, біограф // Книжник. 1991. № 4. С. 21–25; Верба І. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973) / І. Верба. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. 323 с.; Верба І. Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко / І. Верба. Київ, 1996. 38 с. — (Проблеми едиційної та камеральної археографії ; вип. 23).

І. Мірчук¹, В. Гришко², Б. Крупницький³, Ю. Шевельов. Саме це коло науковців і брало участь у проекті з видання праць, присвячених різним аспектам розвитку ідеї «Москва — Третій Рим».

¹ Кульчицький О. Професор Іван Мірчук — філософ української духовності (До 65-річчя проф. І. Мірчука) // *Визвольний шлях*. 1956. № 10. С. 1165–1171; Кульчицький О. Іван Мірчук — дослідник української духовності // *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961)*. Мюнхен ; Нью-Йорк ; Париж ; Вінніпег, 1974. С. 54–66; Янів В. До систематизації поглядів Івана Мірчука на українську людину // *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961)*. Мюнхен ; Нью-Йорк ; Париж ; Вінніпег, 1974. С. 149–194.

² Василь Гришко (З автобіографії) // *Українська Революційно-Демократична Партія (УРДП-УДРП) : збірник матеріалів і документів*. Чикаго ; Київ, 1997. С. 194–200; Ротач П. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції : *Короткий біобібліографічний довідник*. Полтава: Верстка, 1998. С. 41–42; Герасимова Г. Гришко Василь Іванович // *Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник*. Київ ; Львів, 2003. Вип. 2, Ч. 1. С. 74–75; Костюк Г. Василь Гришко / Г. Костюк // *Зустрічі і прощання: Спогади*. Київ, Смолоскип, 2008. Кн. 1. С. 426–429; Маркусь В. Гришко Василь / В. Маркусь // *Енциклопедія української діаспори / Гол. ред. В. Маркусь, співред. Д. Маркусь*. Нью-Йорк ; Чикаго, 2009. Кн. 1. С. 187–188.

³ Ясь О. Борис Крупницький — історик-філософ державницької школи // *States. Societies. Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / Ed. I. Duzinkiewicz*. New York : Ross Publishing, 2004. P. 1227–1247; Ясь О. Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров) // *Молода нація: Альманах*. 2002. № 2. С. 24–39; Ясь О. Борис Крупницький // *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2003. Вип. 12: *Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст.* С. 405–458; Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894–1956 // *Український історик*. 1987. № 1/4. С. 115–118; Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // *Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950)*. Мюнхен, 1957. С. I–XXXI.

Теоретично всі історики стояли на позиціях державницької історіографії середини ХХ століття, яка на цей період відмовилася від екстремного сприйняття демократично-республіканської версії, так званої «народницької школи», історіографії України, пов'язаної з іменем Михайла Грушевського. Позитивним моментом був той факт, що концептуально основні автори брошур про філософське підґрунтя московського імперіалізму були вихідцями з українського середовища ВУАН, яке якраз творив у 1920-х роках Голова Історичної секції академік М. Грушевський. Фактичний автор концепції окремішнього українського історичного процесу, відмінного від російського національного історичного розвитку.

Характерно, що головним редактором видань про московський імперіалізм був колишній директор Українського наукового інституту в Берліні, професор Іван Мірчук, який обійняв цю посаду після відходу першого директора УНІ в Берліні — В'ячеслава Липинського. О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький навчалися в Київській школі М. Довнар-Запольського. Але ідейно перебували під міродайним впливом загальноісторичної концепції окремішнього українського історичного процесу М. Грушевського. З берлінським УНІ були пов'язані ще три учасники збірників про російську імперську ідею: Д. Дорошенко — автор першої історіографічної праці про державницьку історіографію і близький товариш В. Липинського, перший пропагандист творчості засновника українського національного консерватизму. Тут науково працював учень Д. Дорошенка — визначний історик Козацької Держави та історіограф-концептуаліст Б. Крупницький. З УНІ співпрацював один з найвидатніших німецьких істориків, який з прихильністю ставився до ідеї української незалежності — Ганс Кох. Схилялися до консервативного трактування історії та два, можливо, найвідоміших історики другої половини ХХ століття — Олександр Оглоблин і Наталія Полонська-Василенко. Хоч вони й виростили на традиціях націонал-демократичної версії української історії, яка панувала у ВУАН у 1920-х

роках, в еміграції обидва історики співпрацювали з гетьманським рухом і були консерваторами.

Сама Церковно-археографічна комісія постала як результат співпраці Олександра Оглоблина з галицьким митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким у 1943–1944 роках у Львові. Перші візити київського професора до А. Шептицького відбулися в грудні 1943 року. Тоді митрополит УГКЦ просив скласти приблизний список можливих членів комісії та мету й завдання майбутньої інституції. Олександр Петрович у своїх спогадах писав, що галицького митрополита хвилювала доля великих архівних збірок митрополії, які мали не лише церковне, а передусім загальноісторичне та культурне значення. Він сподівався укласти план археографічних видань цієї Комісії. Основним завданням визначили дослідження як греко-католицької, так і православної церкви в Україні. Ставили за мету на підставі рукописних і друківаних джерел вивчати причини роз'єднання двох українських церков колись єдиної Української Церкви з глибокою вірою у її майбутню єдність.

Позаяк під час окупації німці не дозволяли відкриття наукових установ, львівський митрополит створював Комісію як суто церковну інституцію. 14 березня 1944 року в митрополита Шептицького відбулося установче зібрання Церковно-археографічної комісії. Присутній був і його брат — архімандрит Студійського ордену Климентій Шептицький. Співтворцем Комісії був професор О. Оглоблин. Наступ більшовиків на Львів не дозволив Комісії розгорнути свою працю у Львові. Однак ідея Шептицького продовжувала жити, і вже у Мюнхені — новому центрі української інтелектуальної еліти — ця установа розпочала свою реальну діяльність.

Повоєнна Німеччина, передусім Баварія, була одним з наукових і культурних центрів української політичної еміграції. По закінченню Другої світової було засновано низку українських освітніх і богословських навчально-наукових закладів. Так при УАПЦ постала Богословська академія УАПЦ (до 1947 р. — Богословсько-